

РОЗДІЛ II

СПЕЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА: МЕТОДИКА, ПРАКТИКА, ДОСВІД, ПЕРСПЕКТИВИ

УДК 37.013.42+376.37

Т. Є. Єжова,
кандидат педагогічних наук

АЛЬТЕРНАТИВНА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ЗАСІБ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ З ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

У статті охарактеризовано методики навчання альтернативної комунікації дітей, які з різних причин не можуть опанувати словесну мову. Зроблено висновок про доцільність використання даних методик в умовах центрів соціальної реабілітації дітей-інвалідів та визначено шляхи організації альтернативного комунікативного середовища.

Ключові слова: соціальна реабілітація, навички спілкування, альтернативна комунікація.

Соціальна реабілітація дітей з обмеженими можливостями життєдіяльності передбачає, зокрема, формування та розвиток в них навичок спілкування з однолітками та дорослими, оскільки спілкування є для дитини важливим джерелом самопізнання та пізнання світу, засобом засвоєння норм і правил соціальної взаємодії (Л. Акатов, О. Безпалько, Н. Дементьева, І. Іванова, А. Капська, Н. Мирошніченко, А. Шевцов, Л. Шипіцина та ін.). Проте є діти, які з тих чи інших причин не можуть опанувати словесну мову. Тяжкі рухові та мовленнєві порушення, знижений інтелект, аутизм утруднюють або взагалі унеможливають використання такими дітьми вербальних засобів спілкування. Їхня мова, часто незрозуміла навіть для

найближчих родичів, характеризується, в найкращому випадку, наявністю лише окремих голосових реакцій. Через відсутність мови такі діти зазнають додаткових утруднень у соціальній адаптації та встановленні міжособистісних стосунків. Але ці утруднення не є непереборними. Навчити дитину висловлювати свої бажання та почуття, будувати взаємини як із рідними, так і зі сторонніми людьми можливо за допомогою спеціальних технологій, які протягом понад 30 років успішно застосовуються в країнах Західної та Північної Європи, а останнім часом — в Росії і Білорусі. Однією з таких технологій є система альтернативної комунікації (АК), основу якої складають невербальні засоби спілкування.

Зазначимо, що в російськомовній науковій і науково-методичній літературі з проблем розвитку та реабілітації дітей з відсутністю мови як синоніми вживаються два терміни: «неговорящие дети» та «безречевые дети». Оскільки в Україні наукових досліджень означених проблем не проводилося, то, відповідно, не існує усталеної термінології для їх опису. Ми вживатимемо термін «діти з особливими комунікативними потребами», який має застосування в англійських країнах для позначення різноманітної групи дітей, позбавлених через різні причини можливості мовленнєвого спілкування. До цієї групи належать діти зі складними формами дизартрії, моторною та сенсорною алалією, анартрією, інтелектуальною недостатністю, раннім дитячим аутизмом. За прийнятою в логопедії класифікацією, це діти, які мають загальну недорозвиненість мовлення I рівня (Р. Левіна).

Мета цієї статті — схарактеризувати методики навчання альтернативної комунікації (АК) дітей з особливими комунікативними потребами та визначити умови їх застосування у центрах соціальної реабілітації дітей-інвалідів.

Основними засобами АК є жести і графічні об'єкти. Дамо коротку порівняльну характеристику цих засобів.

Жести широко використовуються в середовищі людей із порушеннями слуху. Для роботи з дітьми, які мають особливі комунікативні потреби, в деяких країнах використовуються жести відповідної національної жестової мови глухих. При цьому спочатку максимально використовуються прості жести, доступні для розуміння без спеціальної підготовки. Поступово дитина засвоює жести, необхідні їй у повсякденному житті: «Хочу ...», «Дай ...», «Підемо туди» тощо. Розширюється жестовий словник дитини у міру зростання її потреб у спілкуванні. Переваги використання жестів полягають у тому, що

для цього непотрібно додаткового обладнання. Недоліками можна вважати незрозумілість багатьох «штучних» жестів (маються на увазі жести мови глухих) для сторонніх осіб та відсутність системи підготовки педагогів для такої роботи з дітьми. Зазначимо також, що жести мало придатні для дітей із порушеною координацією рухів та погано розвинен дрібною моторикою.

До графічних об'єктів належать фотографії, картинки, піктограми, символи, картки з літерами або словами. Для маленької дитини найбільш наочними й інформативними є фотографії. Піктограми в деяких випадках можуть становити для дитини абстракцію, яка не несе ніякої інформації. Ще більший рівень абстрактності мають символи (див., наприклад,).

Переваги використання графічних об'єктів зумовлені тим, що вони більш наочні, ніж слова і жести; можуть використовуватися особами, які мають проблеми з моторною сферою; в багатьох випадках зрозумілі для сторонніх осіб. Також використання графічних об'єктів здебільшого не потребує тривалої підготовки педагогів. Певні ж незручності зумовлені тим, що користування графічними об'єктами потребує додаткового обладнання. До такого обладнання належать комунікативні дошки — спеціальні дошки, розбиті на квадрати, до яких прикріплюються графічні символи; комунікативні картки — картинки, які розташовуються в доступній для користувача зоні (у спеціальній коробці, у вигляді брелоків на поясі тощо); тематичні книги — альбоми з картинками і фотографіями. Комунікативні дошки та картки можуть бути електронними і мати голосовий вивід інформації. Неелектронні графічні об'єкти можуть виготовлятися із паперу, пластика, іноді — з дерева. Їх можна придбати, а можна зробити самому.

Основними техніками передачі інформації при користуванні графічними об'єктами є такі:

— дитина самостійно обирає графічний об'єкт з набору, який є в її розпорядженні, торкається об'єкта, бере його руками або вказує на нього;

— дитина обирає графічний об'єкт із двох-трьох об'єктів, запропонованих дорослим.

При цьому дитина може знайти потрібний об'єкт і передати педагогові, а може тільки вказати на об'єкт.

У результаті аналізу наукових джерел та інформації Internet-ресурсів було встановлено існування різних систем АК, найпоширенішими з яких є Picture Communication Symbols, Makaton, Signalong,

Bliss. Спільним для всіх систем є поєднання альтернативного засобу комунікації зі словом, яке має пред'являтися дитині в усній і письмовій формах. Залежно від збережених можливостей та рівня розвитку дитина може обрати ту складову системи, яка їй краще підходить. Так, звернену мову дитині може бути легше сприймати в усній формі, а власні висловлювання виражати жестами чи піктограмами.

За видом невербальних засобів системи альтернативної комунікації можна класифікувати в такий спосіб: системи з використанням картинок; з використанням піктограм; з використанням жестів; з використанням символів; з поєднанням піктограм або картинок з жестами. Спільною ознакою різних систем АК є наявність основного (ключового) та додаткового (розширеного) словників, відбір слів до яких здійснено з урахуванням принципу частотності.

Аналіз наукової та науково-методичної літератури надав можливість виділити два підходи до навчання дітей з особливими комунікативними потребами альтернативної комунікації.

Перший підхід розрахований на дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю; він передбачає навчання дитини повідомлення про елементарні потреби, відчуття, бажання тощо, а також розумінню зверненої мови та адекватному на неї реагуванню. Відповідні методики висвітлені в роботах [3—5]. В узагальненому вигляді навчання розумово відсталих дітей альтернативної комунікації зводиться до наступного.

Робота починається з розвитку в дитини здатності до розуміння природних жестів (згода і заперечення — кивок і похитування головою; вказівний жест, жест-вітання, прощання тощо). Наступний крок передбачає розвиток в дитини здатності до розуміння наслідувальних жестів («істи», «мити руки», «одягатися» тощо). Після того, як дитина засвоїть декілька жестів (почне їх розуміти та використовувати), можна переходити до формування в неї вміння впізнавати осіб і об'єкти з найближчого оточення спочатку на фотографіях, потім — на картинках, а далі — на піктограмах. Коли дитина звикне до графічних об'єктів та зрозуміє їх призначення, її знайомлять з графічним зображенням вже знайомих жестів. Нові слова вводяться тоді, коли попередні засвоєні хоча б частково.

Безсумнівно, всі описані види робіт можуть бути реалізовані в роботі корекційного педагога, соціального педагога або соціального вихователя в умовах центру соціальної реабілітації дітей-інвалідів.

Ефективність такої роботи залежатиме від дотримання дорослим певних правил. Так, нові слова мають бути простими та значущими для дитини; вводити нові слова та відповідні невербальні еквіваленти потрібно лише у природних умовах (гра, прийом їжі, гігієнічні процедури тощо); дорослий повинен часто повторювати нові слова та використовувати їх у різних ситуаціях. Усі невербальні висловлювання дитини дорослий має озвучувати («ти хочеш пити», «ти просиш яблуко» тощо). Також потрібно пам'ятати про необхідність регулярного моніторингу розвитку дитини.

Як вже зазначалося, обладнання для опанування дітьми АК можна придбати в готовому вигляді. Але, як зазначає Л. Шипіцина, в багатьох випадках, особливо на початкових етапах навчання, для кожної дитини комунікативні картки чи таблиці розробляються індивідуально [5, с 70]. У створенні для дитини наочних посібників безпосередню участь мають брати батьки. Так, доцільно виготовити саморобні книжечки з фотографіями дитини, її батьків, улюблених іграшок тощо. На кожній сторінці має бути розташовано не більше двох-трьох фотографій. При перегляді книжечки разом із дитиною потрібно називати те, що зображено на фотографіях та просити дитину це показувати.

Другий підхід розрахований на роботу з дітьми, які мають збережений інтелект. У даному разі перед педагогами (і, відповідно, перед дітьми) ставляться більш складні завдання: навчити дитину будувати фрази з дотриманням граматичних норм, а також сформувати в дитини навички піктографічного письма та піктографічного читання. Відповідні методики висвітлені в роботах [1; 2]. Елементи цих методик можна використовувати в роботі з дітьми із затримкою психічного розвитку та легкою розумовою відсталістю. В узагальненому вигляді означені методики зводяться до наступного.

Робота з дитиною розбивається на кілька етапів. На *першому етапі* проводиться діагностика здатності дитини сприймати графічні зображення (з'ясовується, чи виявляє дитина інтерес до піктограм; чи розуміє, що піктограми несуть певну інформацію; чи може отожнити піктографічне зображення з реальним об'єктом тощо).

Супровід графічними зображеннями всіх видів діяльності дитини, звернення її уваги на можливість схематичного позначення об'єктів, явищ, дій тощо, формування звички використовувати невербальні засоби — все це складає зміст *другого етапу*.

На *третьому етапі* проводяться спеціальні вправи з формування навичок використання графічних зображень: ідентифікація

пiктограм; визначення основних елементiв пiктограм; встановлення асоциативних зв'язкiв мiж двома пiктограмами; класифiкацiя пiктограм за певними критерiями; вибiр пiктограм за певним завданням; об'єднання пiктограм в єдиний вираз; розмiщення серii пiктограм у логiчній послiдовностi; знаходження i виправлення помилок у побудованих педагогом висловлюваннях; пiдбiр пiктограм для опису заданої ситуацiї.

На *четвертому етапi* дитина виконує граматичнi вправи, якi передбачають ознайомлення з категорiями роду й числа; вiдповiдi на запитання; складання невеличких текстiв.

П'ятий етап передбачає оцiнювання потреб дитини у використаннi пiктографiчного словника. Залежно вiд рiвня розвитку дитини та її здатностi до засвоєння i використання пiктограм, активний словник дитини може бути розширено.

Зазначимо, що в даному разi робота з навчання дитини альтернативних засобiв комунiкацiї має проводитись як на спецiальних заняттях, якi проводить корекцiйний педагог, так i пiд час роботи з соцiально-побутової адаптацiї та соцiально-середовищної орієнтацiї, якi проводять соцiальний педагог i соцiальний вихователь.

Зауважимо, що при обох пiдходах робота з навчання дитини альтернативних засобiв комунiкацiї має бути складовою загального комплексу корекцiйно-реабiлітацiйних заходiв. Важливим при цьому є розвиток в дитини усiх видiв сприймання, дрiбної та великої моторики, розширення дiапазону емоцiйних реакцiй, розвиток мислення, формування позитивних стереотипiв поведiнки. Створення ситуацiї емоцiйного комфорту сприятиме зменшенню в дитини негативних проявiв: агресивностi, афективних вигукiв, уникання комунiкативних контактiв тощо.

Зауважимо також, що використання засобiв АК не обмежується рамками корекцiйно-реабiлітацiйних занять. Для розвитку навичок повсякденного спiлкування i в реабiлітацiйному центрі, i в сiм'ї має бути організовано спецiальне комунiкативне середовище, в якому дитина може розумiти інших i бути зрозумілою. Користуватися засобами АК пiд час спiльної дiяльностi доведеться i тим дiтям, якi володiють словесною мовою. Пiдкреслимо, що йдеться про супровiд усних висловлювань жестами або графiчними об'єктами, але нi в якому разi не про заміну слiв невербальними еквiвалентами.

Наступна проблема, яка має бути розв'язана — це організація комунiкативного середовища за межами сiм'ї та реабiлітацiйного закладу.

Заданими П. Сансона [4], в деяких країнах альтернативна комунікація підтримується на державному рівні. Так, у Великобританії засобами АК мають володіти поліцейські, пожежники, бригади «Швидкої допомоги», працівники соціальних служб. Усі пункти формулярів, які необхідно заповнювати для одержання соціальної допомоги, «перекладені» у цій країні мовою піктограм.

В Україні засоби АК не є обов'язковими для опанування спеціалістами, які надають соціальні послуги. Звісно, що людині, для якої АК є основним засобом спілкування, потрібно мати при собі щось з описаного вище спеціального обладнання. Водночас результативність цього виду комунікації значною мірою залежить від чуйності, уважності та терпіння співрозмовника. Для адекватного сприйняття такої людини оточуючими необхідним є проведення соціально-просвітницької роботи з громадськістю. В ідеалі це може бути соціальна реклама, інформаційні буклети, документальні, художні та художньо-публіцистичні матеріали у ЗМІ, навчальні відеоролики тощо. В умовах обмежених ресурсів певну роботу з формування громадської думки щодо толерантного ставлення до людей з особливими комунікативними потребами та їхніх засобів комунікації можуть проводити волонтери.

Висновки. Усе викладене дає підстави для твердження, що за наявності в реабілітаційному центрі дітей з особливими комунікативними потребами доцільним є використання засобів альтернативної комунікації, яке буде ефективним при реалізації таких умов:

1. Готовність педагогів, що включає розроблення ними покрокової індивідуальної програми роботи з кожною дитиною та виготовлення у співпраці з батьками індивідуальних навчальних посібників для дитини.

2. Створення в реабілітаційному закладі відповідного комунікативного середовища, що включає готовність до користування засобами АК усіх педагогів, які працюють з дитиною; підготовку інших дітей, які відвідують реабілітаційний центр, до спілкування з дітьми з особливими комунікативними потребами за допомогою засобів АК; організацію спільної діяльності всіх дітей-клієнтів реабілітаційного центру.

3. Сприяння педагогічними працівниками реабілітаційного центру створенню комунікативного середовища в сім'ї дитини шляхом консультування батьків з питань застосування засобів АК у процесі загальної корекційно-розвивальної роботи з дитиною.

4. Сприяння педагогічними працівниками реабілітаційного центру розширенню комунікативного простору дитини з особливими

комунікативними потребами, що включає забезпечення дитині можливості хоча б найпростішого спілкування з оточуючими під час екскурсій та інших виїзних заходів.

5. Сприяння педагогічними працівниками реабілітаційного центру формуванню толерантного ставлення громадськості до людей з особливими комунікативними потребами шляхом проведення соціально-просвітницької роботи.

В статье охарактеризованы методики обучения альтернативной коммуникации детей, которые по разным причинам не могут овладеть словесной речью. Сделан вывод о целесообразности использования данных методик в условиях центров социальной реабилитации детей-инвалидов и определены пути организации альтернативной коммуникативной среды.

Ключевые слова: социальная реабилитация, навыки общения, альтернативная коммуникация.

Characterized in this paper are the methods aimed at teaching the children alternative communication in the case when they cannot master verbal language, which is caused by various reasons. Author have drawn the conclusion about expediency to use these methods in conditions of the center for social rehabilitation of disabled children and determined ways to organize alternative communicative medium.

Key words: social rehabilitation, communication skills, alternative communication.

Література

1. Васильева Е. С. Использование методики Bliss для формирования элементарной коммуникации у безречевых детей / Е. С. Васильева // Дефектология. — 2006. — № 5. — С. 41-44.

2. Дюкен Ф. Альтернативные средства коммуникации с неговорящими детьми : [учеб. пособие] / Ф. Дюкен, Л. В. Лопатина. — СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2001. - 80 с.

3. Ньюмен С. Игры и занятия с особым ребенком: руководство для родителей / Сара Ньюмен; [пер. с англ. Н. Л. Холмогоровой]. — М. : Теревинф, 2004. - 236 с.

4. Сансон П. Психопедагогика и аутизм : опыт работы с детьми и взрослыми / Патрик Сансон; [пер. с франц.]. — М. : Теревинф, 2006. — 206 с.

5. Шипицына Л. М. Невербальное общение у детей при нормальном и нарушенном интеллекте / Л. М. Шипицына, О. В. Заширинская. — СПб. : Речь, 2009. - 128 с.